

УДК 94(470:474.5)“15”(092)І.Федоров – 054.72

ПОСТАТЬ ІВАНА ФЕДОРОВА В КОНТЕКСТІ МОСКОВСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЛИТВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Григорій САВЧУК

Українська академія друкарства,
кафедра українознавства

У статті розглядається явище московської еміграції у Литву другої половини XVI ст. через призму кількох постатей, центральною з яких є постать Івана Федорова. Простежуються внутрішні взаємозв'язки в середовищі московських емігрантів. Визначається вплив, який зробили ці діячі на розвиток української культури.

Ключові слова: Литва, Москва, нестяжателі, ересі, книгодрукування.

Нині в Україні та Росії відзначають (хоча достатньо умовно) 500–ліття від народження видатного друкаря, зачинателя постійного книгодрукування на російських та українських землях Івана Федорова (Федоровича). По-новому досліджуються багато моментів його життя і діяльності. Одним із таких є переїзд Івана Федорова та Петра Мстиславця з Москви до Великого князівства Литовського, що відбувся близько 1566 р. І якщо для П. Мстиславця – уродженця білоруського міста Мстиславля – такий крок був цілком прогнозований, то щодо обставин і мотивів виїзду з Москви Івана Федорова зустрічаємо різні оцінки. Переважно це розглядається як одиничний, індивідуальний акт, при цьому ігнорується таке явище як культурна, ідеологічна та політична еміграція з Московської держави до Литви у другій половині XVI ст., найяскравішими представниками якої були старець Артемій, Феодосій Косой та князь Андрій Михайлович Курбський. До цього списку можемо сміливо додати й Івана Федорова.

Питання, пов'язані з біографією Івана Федорова піднімалися в працях, присвячених цій постаті, таких авторів як Є. Л. Немировський, М. П. Ковальський, Я. Д. Ісаєвич та ін. Однак в цих дослідженнях якщо й згадуються інші московські емігранти, їм відводиться дуже незначна роль. Більше про вплив, зокрема, старця Артемія та князя Курбського на книгодрукування в Заблудові та Острозі писав у своїй “Історії українського друкарства” (1925) Іван Огієнко (митрополит Іларіон) [10]. Про літературно-перекладацький гурток князя А. Курбського, як значний культурний осередок Волині поруч з Острозькою академією, пише історик І. З. Мицько [8]. Багато досліджень, присвячених А. М. Курбському, вийшло в Росії. У них постать князя вже не представлена однозначно як зрадника, а як ідеологічного противника Івана Грозного, мислителя, культурного діяча [7; 12; 13; 6]. Значно менше уваги

приділяється іншим емігрантам – Артемію та Феодосію Косому, хоча їх роль, в перспективі, можливо навіть була визначальнішою.

Для кращого розуміння найкраще розглянути обставини еміграції кожного з вищеназваних діячів за хронологічною послідовністю їх виїзду до Литви, виділити спільні і відмінні риси, контакти між ними. Зв'язок тут може бути як безпосереднім (пряме спілкування), так і опосередкованим (вплив ідей, праця тощо). Оскільки центральною постаттю в даному дослідженні є Іван Федоров, то саме його контактам з іншими московськими емігрантами буде приділено найбільше уваги.

Але почнемо з найстаршого за віком і найбільш раннього в другій половині XVI ст. емігранта з Московщини – старця Артемія (рік народження невідомий – помер після 1571 р.). Для цього кілька слів треба сказати про рух нестяжателів або “заволжських старців”. Його засновником наприкінці XV ст. виступив монах Кирило-Білозерського монастиря Ніл Сорський, який згодом заснував скит за Волгою на р. Сорі в Білозерському краї. Відзначаючи моральний занепад тогочасного московського духовенства Ніл і його послідовники (такі як Вассіан Косой) виступали за суворіші правила життя ченців, позбавлення монастирів матеріальних багатств (особливо, обширних землеволодінь), спрощення таїнств тощо. Противники нестяжателів за іменем свого основного ідеолога – Йосифа Волоцького – називалися осифлянами і, хоча не заперечували потреби морального оновлення церкви, протестували проти будь-яких змін в системі церковного землеволодіння і церковних таїнствах. Обидва рухи були внутрішньоцерковними і репрезентували два альтернативні шляхи розвитку майбутньої Російської Православної Церкви. Нестяжателів підтримувала частина удільних князів, бояр і нижче духовенство; осифлян – вище духовенство і значна частина старого боярства. Великі князі Московські – Іван III та Василій III – займали центральну позицію, почергово підтримуючи то одних, то інших. Врешті, коли осифляни перейшли до безумовної підтримки московського самодержавства, вони отримали перемогу і собор 1531 р. засудив нестяжателів як ересь, а його лідерів примусово скерували в далекі монастирі [3, с. 277–279, 289].

У таких складних для нестяжателів умовах прийняв постриг на Вологодчині від рук Корнилія Комельського Артемія. Близько 1536 р. він поселився у Порфир'євій пустині на Білоозері, де виступив з учінням, в якому засуджував церковне землеволодіння, привілеї духовенства, вказував на недоліки церковної обрядовості. Натомість пропонував шлях морального самовдосконалення людини через потяг до знань, проповідував терпимість до інакодумців-єретиків. Зокрема, він прийняв у себе і всіляко допомагав Феодосієві Косому (про нього буде мова далі), хоча радикальні ідеї останнього багато в чому суперечили ідеології самого Артемія, що прагнув поліпшити, а не руйнувати церковну ієрархію і догматику. На сьогодні відомо 14 послань Артемія, зокрема адресовані

цареві Іванові IV (Грозному) із закликами поширення писемності серед народу, більше уваги звертати на розвиток науки і освіти. Очевидно, старець мав якийсь вплив на молодого царя [9, с. 165]. У 1551 р. ігумен Троїце-Сергієва монастиря Паїсій Ярославов пішов з посади, оскільки “не мог чернецов превратити на божий путь” [1, с. 75]. Новим ігуменом призначили Артемія, але вже через півроку він повернувся в Порфир’єву пустинь. Пізніше князь Курбський писав, що Артемія пішов з монастиря “многаго ради мятежу и любостяжательных, издавна законопреступных мнихов” [11, с. 335]. Очевидно, намагання обмежити повсякденне життя монахів і ввести суворіший устав викликали спротив ченців, які могли навіть загрожувати життю ігумена.

Зростання популярності і, особливо, вплив старця Артемія на царя викликали наростаюче невдоволення осифлянського духовенства на чолі з московським митрополитом (1542–1563) Макарієм. На Стоглавому соборі 1551 р. їм вдалося відстояти церковне землеволодіння, на яке посягали нестяжателі, близькі до царя священник Сильвестр і члени “Ізбраної ради” (в тому числі й князь А. М. Курбський). Щоправда, довелося поступитися землями, що заповідали князі і бояри монастирям за малолітства Івана IV, в подальшому такі дарунки мали робитися тільки з дозволу царя [3, с. 307]. У цьому бачили й вплив Артемія. Для нейтралізації ворога було вирішено використати зброю, яка в 1531 р. вже допомогла проти впливу на Василя III Вассіана Косого – звинувачення у ересі [9, с. 165]. У 1553 р. в Москві було виявлена ересь сина боярського Матвія Башкіна, що виступав проти божественності Христа, таїнств, церковної ієрархії, визнавав істинними тільки книги “нового завіту”. На скликаний церковний собор як свідок був викликаний і Артемія. Та невдовзі він перетворився в обвинуваченого і в 1554 р. був відлучений від церкви як еретик, засуджений на вічне заслання в Соловецький монастир під нагляд ігумена Філіпа (майбутнього московського митрополита 1564–1566 рр. і жертви оприччини). Можливо, за допомогою Філіпа в 1555 р. Артемія зумів втекти до Великого князівства Литовського. Жив спочатку у Вітебську, а потім у Слуцьку при дворі православного князя Юрія Юрійовича з Олельковичів, де вчив богослов’я у школі.

Власне звідси походять більшість із відомих на сьогодні 14 послань Артемія, котрі були написані білоруським півуставом. З них 9 скеровані проти реформаційного руху у Великому князівстві Литовському. Артемія різко виступив проти як католицизму, так і лютеранства та інших протестантських течій. Це дивно, якщо згадати його ліберальне ставлення до інакодумців у період перебування в Московській державі. У Слуцьку ж Артемія вступив в активну полеміку з одним з ідеологів тогочасного протестантизму в Польщі і Литві Симоном Будним. Інша особливість діяльності Артемія в цей період – активна оборона (спільно з князем А. М. Курбським) винятково церковнослов’янської мови для духовних книг. Коли великий гетьман литовський Г. О. Ходкевич

планував перекласти Євангеліє “простою мовою” князь Курбський і Артемій різко виступили проти, тож заблудівське “Євангеліє учительное” (1569) вийшло церковнослов’янською (як, зрештою, і всі друки Івана Федорова) [2, с. 146–147]. У той час вже були приклади успішного перекладу “простою мовою” Євангелія – такі як рукописне Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр. чи друкване “Євангеліє” Василя Тяпинського-Омеляновича (бл. 1565–1570 рр.). Тож, будучи, умовно кажучи, лібералом у Московській державі, на білорусько-українських теренах Артемій перетворився в затятого консерватора. Це демонструє відмінність внутрішньоцерковного життя для тогочасного московського і білорусько-українського православ’я.

Водночас не слід заперечувати той позитивний вплив, який цей московський емігрант залишив у нашій культурі. Він відіграв свою роль у місії Ісайї з Кам’янця. Ісайя з Кам’янця (Іоаким Кам’янчанин) входив у гурток, який творила тогочасна православна еліта Великого князівства Литовського – князі Олельковичі-Слуцькі, Григорій Ходкевич, князь Василь-Костянтин Острозький, Євстафій Волович, Михайло Гарабурда та сам старець Артемій. У 1561 р. Григорій Ходкевич і Євстафій Волович відряджають Ісайю “на малый час в не нашу землю Московскую” для збору різних писаних редакцій Біблії з метою видрукувати православну Біблію у Литві. Однак у Москві Ісайя був арештований, скерований у монастир у Вологді, потім у Ростов, де і помер 1592 р. Близько 1583 р. у монастирі він написав дві “сказки” про своє життя [2, с. 126–129]. Очевидно, Ісайя мав виконати свого роду редакторську роль, відібравши необхідний текст для планованого друку Біблії (пізніше більш успішно цю місію здійснив М. Гарабурда, отримавши 1573 р. від царя Івана IV список Геннадієвої Біблії 1499 р.). У Слуцьку Артемій займався також перекладом багатьох релігійних книг церковнослов’янською мовою. Тож пізніше Захарія Копистенський у “Палінодії” (1621) називав його першим серед руських церковних вчителів, “который, споспешествуя ему Господу, в Литве от ереси арианской и лютеранской многих отвернул, и през него Бог справил, же ся весь народ русский в Литве в ереси тыи не перевернул” [11, стб.913].

Інший емігрант з Москви, тісно пов’язаний зі старцем Артемієм, це Феодосій Косой (рік народження невідомий – помер після 1575 р.). Про нього відомо, що спочатку він був холопом, попри це вмів писати і читати, мав своє майно і коня. Можливо, після повстання у Москві 1547 р. разом з групою холопів (в тому числі Вассіаном і Ігнатієм) утік з Москви до Білоозера, де за сприяння згаданого Артемія став монахом Кирило-Білозерського монастиря. Невдовзі домігся послаблення і разом з товаришами осів на Новоозері, звідки й “начаша своей ереси учить и инья” [1, с. 72–73]. Сам Феодосій називав своє учіння “разумом духовным”. Він визнавав існування єдиного Бога, заперечуючи догмат Святої Трійці. Свого “бога живих” колишній холоп протиставляв церковному “богу мертвих”, засуджуючи ікони, церкви (які називав “кумирницями”), життя святих

і поклоніння їм, яке прирівнював до ідолопоклонства. Як висновок – “не подобаєт повинуватися властем и попом...”. Людей Феодосій поділяв на “внутрішніх” і “зовнішніх” або “синів божих” і рабів. Оскільки визнавався єдиний Бог і засуджувався церковний культ, то всі монотеїстичні релігії представлялися як рівні: “Вси веры в всех землях одинакові... иже суть всех языкох, яко вси людие едино суть у бога и татарове, и немцы, и прочие языци” [1, с. 74–76; 3, с. 308].

Унаслідок розслідування справи Матвія Башкіна була виявлена і ересь Феодосія Косого. Наприкінці 1554 – на початку 1555 року він з товаришами був арештований і привезений до Москви для слідства. Однак слідство так і не було завершено, бо Феодосій “приласкав же ся хранящим, прием послабление от них и бежав...”. Невдовзі він прибув до Литви, куди згодом втікали і його прибічники. Як припускають деякі вчені, учіння Феодосія Косого мало вплив на тогочасний реформаційний рух у Литві та Польщі [1, с. 77; 3, с. 308]. Відомо, що Феодосій, як і Артемій, мав контакти з Симоном Будним. Його ідеї частково співпадали з вченням антитринітаріїв, яких в Польщі та Литві ще називали соцініанами чи аріянами (відкидання догмату Святої Трійці, заперечення складного церковного культу, ідеї рівності народів та мов для Бога тощо). Відомо, що до руху соцініан у XVI–XVII ст. приєдналася велика кількість української та білоруської шляхти, що раніше була православною. Представник офіційної осифлянської московської церкви Зиновій Отенський в цей час писав: “Восток весь разврати Бахметом (Магометом), запад же Мартином (Лютером) немчином, Литву же Косым”. Можливо, це полемічне перебільшення, однак вказує на певний вплив ересі Косого і на терені Великого князівства Литовського.

Про подальше життя самого Феодосія Косого та його учнів відомо мало. Один з прихильників ересі Фома в 1563 р. під час взяття військом Івана IV Полоцька за наказом царя був утоплений. Сам Феодосій, за свідченням князя Курбського, в 1575 р. ще жив. Це остання достовірна згадка про нього. Безсумнівно, що Феодосій Косой через свій вплив на литовських антитринітаріїв залишив помітний вплив на культурний розвиток українських і білоруських земель XVI–XVII ст. (соцініанські школи та академії, протестантські впливи в православних книгах тощо).

Найпомітнішою фігурою серед московської еміграції в Литву другої половини XVI ст. був князь Андрій Михайлович Курбський (1528–1583). Нащадок ярославських князів, замолоду князь Курбський мав змогу спілкуватися з Максимом Греком (бл. 1470–1556) – грецьким перекладачем, філософом і книжником, що здобув освіту в Італії і з 1518 р. запрошений до Московської держави. Будучи зятим противником католицизму, Максим Грек водночас виявляв невдоволення сучасним йому станом православ'я. Основну причину занепаду церкви він бачив у накопиченні нею матеріальних багатств, особливо різко виступав проти монастирського землеволодіння, що зближало його з нестяжателями. Разом з ними Максим Грек був засуджений на соборі 1531 р. і

засланий в монастир, де мав можливість спілкуватися з різними людьми, в тому числі й молодим Андрієм Курбським [3, с. 288–289]. Поруч з Олексієм Адашевим і священником Сильвестром князь Курбський став одним із провідних членів “Ізбраної ради” при молодому Іванові IV, де проводив ідеї, успадковані від Максима Грека. Зокрема, не підлягає сумніву, що він підтримував обмеження церковного землеволодіння на Стоглавому соборі 1551 р. Як воєвода князь Андрій Курбський проявив себе при взятті Казані 1552 р. і в Лівонській кампанії 1558–1562 рр. Однак, зазнавши поразки під Ревелем 1562 р. Курбський був понижений в посаді і, остерігаючись царської опали (на той час Іван IV вже активно з’ясовував стосунки з колишніми однодумцями), 30 квітня 1564 р. втік з Дертта до Литви, залишивши сім’ю (знищену царем) і майже все майно. Польський король і великий князь Литовський Сигізмунд II Август надав емігранту в користування м. Ковель і низку інших маєтностей, в тому числі село Милянєвичі (нині Турійський район Волинської області), де князь облаштував свій двір [5; 8].

У другій половині 1560-х рр. Андрій Курбський почав реалізовувати план Максима Грека щодо перекладів старослов’янською мовою творів візантійських авторів для кращої теологічної підготовки при диспутах з протестантами чи католиками. Сам князь “уже в седмицах” навчався латинської мови і “наукам внешним [світським] и философии”, вивчав грецьких і римських класиків, патристику [3, с. 340]. У Милянєвичах він заснував школу, став збирати книги і запрошувати “учених мужів” (в тому числі й з-за кордону) для редагування і перекладу творів святих отців (Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна та ін.). Налагодив контакти з культурно-освітнім і видавничим гуртком, що діяв у Вільно. За деякими даними, князь Курбський почав друкувати переклади свого милянєвицького гуртка (вони випускалися у світ без зазначення авторства перекладачів). Підтримував дружбу з князем Василем-Костянтином Острозьким. За версією І.Огієнка саме Курбський першим прищепив князеві Острозькому думку закласти в Острозі школу (пізнішу Острозьку академію) і друкарню [10, с. 231]. Як і старець Артемій, князь Андрій Курбський гаряче підтримував церковнослов’янську мову і виступав проти спроб перекладу Святого Письма на “просту” мову [10, с. 232]. Сам Курбський відомий як автор послань до Івана IV, “Истории князя великого Московского о делех, яже слышашом у достоверных мужей и яже в идехом очима нашими”, листів до знатних людей того часу (до волинського воєводи князя Б. Корецького, троїцького воєводи Є. Воловича, брацлавського каштеляна В. Загоровського, королів Речі Посполитої, писаря В. Древинського, до К. Чаплича, С.Калениковича та ін.; деякі з цих листів свідчать про Курбського як авторитетного знавця тогочасної теологічної літератури), а також багатьох полемічних творів, спрямованих проти католиків і протестантів та низки перекладів. З них найкраще досліджені політичні твори князя, з яких постає його ідеал держави – “Царю достоит быти аки глава, любити мудрых советников своих, яко свои уды” [3, с. 320]. Тож не

дивно, що Андрій Курбський досить комфортно себе почував у новоствореній Речі Посполитій: як і інші волинські магнати він силою захоплював чужі маєтки, брав участь в сеймах, часто судився тощо. Помер князь у Ковельському замку і був похований у монастирі Святої Трійці в с. Вербка (нині Ковельський район Волинської області). До нашого часу ні монастир, ні могила Курбського не збереглися.

Порівняно з іншими діячами московської еміграції постать Андрія Михайловича Курбського чи не найбільш досліджена в історіографії [11; 3; 7; 12; 13; 6; 8; 5]. Насамперед він представлений як політичний емігрант, ідейний опонент централізаційного курсу Івана IV. Менше уваги приділено Курбському як культурному діячеві. Звісно, за впливом у цій сфері він поступався Артемієві і Феодосієві Косому, оскільки не створював власної концепції, а адаптував вже вироблені. Роль Курбського полягає в практичній підтримці тогочасної української культури – і через миляновицький гурток, і через свої контакти з князем Острозьким, і через підтримку Івана Федорова, про що буде далі мова.

Останнім в цій когорті відомих московських емігрантів у Литву другої половини XVI ст. є Іван Федоров (Федорович). Він емігрував значно пізніше ніж Артемії та Феодосій Косой, приблизно через півтора року після втечі князя Курбського. Про ранні роки життя Івана Федорова відомо мало. По-перше, невідомо навіть точно де і коли він народився. У літературі називають різні дати народження першодрукаря – від 1510 до 1528 (реальнішою виглядає перша дата). Є версії про його московське, калужське, новгородське, білоруське походження. І. Огієнко відстоює українське походження Івана Федорова, якого вважає правильніше називати Іван Федорович (Хведорович) [10, с. 71–119]. Перші документальні згадки зустрічаємо у Кракові. До Краківського університету 1529 р. вступив “Johanes Theodori de Phyetkowycze dioc. Cracoviensis”, а у 1532 р. титул бакалавра отримав “Joannes Theodorus Moscus canonicus Crasnostaviensis”. Перша згадка пов’язує І. Федорова з білоруським містом Петкевичі, друга – з Красноставом, де діяло досить сильне православне братство. Остання краківська згадка про Івана Федорова стосується 1534 р., а перша згадка в Москві – 1563 р. Чим займався протягом цього часу майбутній друкар? Є. Немировський вважає, що у 30–ті рр XVI ст. Іван Федоров навчався у краківській друкарні Флоріана Унглера. Згодом, напевне, він багато мандрував, аж поки не осів у Москві, де перед 1563 р. став дияконом церкви Миколи Гостунського в московському Кремлі. Тут він одружився і тут народився його син Іван (бл. 1550 р.) [2, с. 130–142].

Нині вже достеменно відомо, що фєдорівський “Апостол” 1564 р. не був першою друкованою книгою у Москві. Першими московськими друкованими книгами в сучасній історичній науці вважається низка безвихідних анонімних книжок. На сьогодні відомо їх 7: середньошрифтні Євангеліє та Псалтир, вузькошрифтне Євангеліє, “Тріодь пісна”, широкошрифтні Євангеліє та Псалтир,

“Тріодь цвітна” (не виявлена). Їх походження з Москви можна визначити за папером: південнослов’янські друкарні використовували італійський папір, московські – французький, українські і білоруські – німецький, польський та місцевий (з початку XVI ст.) папір. Час появи цих стародруків – 1550–ті рр. В окремих виданнях називається навіть сам друкар – Маруша Нефед’єв [3, с. 341]. Інші пов’язують ці книги з самим Іваном Федоровим. У широкошрифтовому Четвероевангелії дослідники знаходять багато прийомів, характерних для видань Івана Федорова (техніка двопробного друку, колонцифри вгорі справа) [2, с. 104–112]. Можливо, саме про цю друкарню близько 1553 р. згадує сам Іван Федоров у післямові до львівського “Апостола” 1574 р.: “Повеленієм благочестиваго царя и великого князя Ивана Васильовича всея Русіи, и благословенієм преосвященнаго Макарія митрополита начаша изыскивати мастерства печатних книг” [10, с. 78]. Відомо, що 1552 р. з Данії до Москви прибув друкар Ганс Миссенгейм, який, можливо, і навчив друкарської справи тут кількох учнів, у тому числі й Марушу Нефед’єва [10, с. 496]. Без сумніву, Іван Федоров, як людина знаюча в друкарській справі, також був залучений до роботи.

Учені припускають, що перша московська друкарня могла бути пов’язана з діяльністю членів “Ізбраної ради” при Івані IV (1533–1584) – священика Сильвестра, братів Адашевих, князя А. Курбського та інших – і припинила свою діяльність після їх опали близько 1560 р. Сильвестра заслани спочатку в Кирило-Білозерський, а згодом – у Соловецький монастир [3, с. 322]. В одній зі згаданих книг є запис, у якому деякий священик Леонтій Устінов свідчить, що купив цю книгу 1 вересня 1562 р. у Мисаїла Сукіна. Останній, як відомо, вів слідство по справі Сильвестра. Це непрямо підтверджує, що саме Сильвестр був засновником і, можливо, власником друкарні [1, с. 80]. Згадка ж про митрополита Макарія у джерелах по заснуванні друкарні була тогочасною необхідністю для підтримки офіційною церквою. А її відносини з членами “Ізбраної ради” були непростими. Сильвестр і Андрій Курбський були противниками великого монастирського землеволодіння, у чому їх підтримувала значна кількість нижчого духовенства (священики і диякони). Їм протистояв митрополит Макарій – прихильник осифлянської традиції, що також мав великий вплив на Івана IV. Людина освічена, ініціатор створення літературного гуртка, що підготував “Четьї-Мінеї” і упорядкував пантеон “руських” святих, Макарій відстоював церковні землеволодіння і монастирське книг описання. Проте, він був готовий іти на компроміси, що продемонстрував Стоглавий собор 1551 р. і, принаймні, не заперечував проти початку книгодрукування у Москві. Його ж найближчий сподвижник і наступник на митрополичому престолі (1564–1566) Афанасій різко виступав проти друку священних книг і став одним із переслідувачів Івана Федорова.

Друкарня Сильвестра, як припускають, припинила свою діяльність після його висилки. Ініціатива заснування нової друкарні в Москві належала самому цареві,

який 1563 р. “повелів на кошти свого царського скарбу улаштувати дім, де провадити друкарську справу”. Управляти цією друкарнею був поставлений Іван Федоров, а його помічником став Петро Тимофійович Мстиславець (родом із білоруського міста Мстиславля). 19 квітня 1563 р. розпочалося друкування “Апостола”, яке закінчилося 1 березня 1564 р. У 1565 р. була надрукована ще одна книга – “Часовник” (малоформатний збірник молитов). Однак в подальшому діяльність друкарні була перервана. Частина священнослужителів на чолі з самим митрополитом Афанасієм знайшла еретичні, на їх думку, моменти у фєдорівських виданнях, на друкарів посипалися звинувачення ще й в чаклунстві. Єрессю для тогочасного московського духовенства виступали ідеї нестяжателів, Артемія, М. Башкіна, Феодосія Косого та їх послідовників. Певне відхилення від мовних канонів старих церковнослов’янських рукописів, яке той же Артемії вважав припустимим, для офіційної церкви вже було тяжким злочином. Факт же появи Святого Письма не від руки благочестивого монаха-переписувача, а з-під друкарського пресу виглядала чаклунством. Цар Іван IV, зайнятий формуванням режиму опричнини, та будучи сам забобонним та підозріливим, не надав допомогу своїм друкарям. Врешті сама друкарня згоріла, а Іван Федоров із сином та Петро Мстиславець були змушені втікати до Литви – тогочасного ворога Московської держави. Назад їм дороги вже не було. Шрифти, матриці, книги – усе, що вдалося врятувати зі спаленої друкарні – друкарі взяли з собою.

Отож, близько 1566 р. Іван Федоров та Петро Мстиславець опинилися у Вільно. Тут вони познайомилися з православним магнатом великим гетьманом Литовським Григорієм Олександровичем Ходкевичем. Саме він повідомив про прибуття друкарів короля Сигізмунда Августа і, очевидно, за його згодою запропонував Івану Федорову та Мстиславцю заснувати друкарню у своєму родинному маєтку – містечку Заблудові біля Білостока (тепер – територія Польщі). Очевидно, що в цій друкарні були використані ті шрифти і матриці, які друкарі встигли вивезти із Москви. Подальша біографія Івана Федорова вже достатньо відома. У Заблудові вийшли дві книги: “Євангеліє учительное” (1569) та “Псалтир з Часословцем” (1570). Остання з’явилася на світ уже без допомоги П. Мстиславця, який перебрався до Вільна і за підтримки місцевого православного братства спільно з братами Мамоничами заснував друкарню (використавши залишки друкарського обладнання Ф. Скорини) і видав у 1575–1576 рр. такі книги як “Часовник”, “Євангеліє” і “Псалтир”. Незабаром розійшлися і шляхи Івана Федорова з Г. Ходкевичем. Друкар покинув Заблудів приблизно 1572 р., переїхавши до Львова. Тут Іван Федоров заснував власну друкарню, де видав “Апостол” (25 лютого 1573 р. – 15 лютого 1574 р.) і “Буквар” або “Граматику” (1574 р., виявлена дослідниками лише у 1954 р.). По тому друкар прийняв пропозицію князя Василя-Костянтина Острозького і переїхав в Острог, де видав “Буквар” (“Азбуку”) 1578 р., “Новий завіт” 1580 р. і знамениту

Острозьку Біблію 1580–1581 рр. Повернувшись близько 1582 р. до Львова Іван Федоров намагався відновити власну друкарню, але не встиг це зробити і помер 5 грудня 1583 р.

Отже, проаналізуємо, що поєднувало цих чотирьох емігрантів – Артемія, Феодосія Косого, князя Андрія Курбського і Івана Федорова. Зв'язок між першими двома очевидний і безпосередній – Артемії прийняв Феодосія після його втечі з холопства, усіляко сприяв його утвердженню в монастирі і обоє вони були засуджені по одній справі про єресь Матвія Башкіна. Якщо говорити про ідейний вплив, то без сумніву, вчення старця Артемія вплинуло на формування ідей Феодосія Косого. Говорити про зворотній вплив, напевне, не варто, адже навряд чи високоосвічений Артемії міг сприймати наївні соціально-релігійні помисли колишнього холопа. Вплив Артемія на князя Курбського носив вже більш опосередкований характер, хоча вони й зустрічалися. Як учень Максима Грека Андрій Курбський загалом позитивно ставився до вчення нестяжателів, представником яких був Артемії. Вони могли зустрічатися при дворі Івана IV на початку 1550-х рр., коли обоє були в милості молодого царя. Вже у литовських володіннях обоє активно переписувалися з князем Острозьким, відстоюючи церковнослов'янську мову і засуджуючи католицизм та протестантизм. Однак погляди князя Курбського не були прямим продовженням ідей Артемія – вони становили собою цілком окрему систему. Ще більш опосередкований вплив старця Артемія на Івана Федорова. Як представник нижчого духовенства (Іван Федоров був дияконом) друкар належав до найсприятливішого середовища для поширення ідей нестяжателів. Ці ідеї були близькі і його покровителям із “Ізбраної ради”. У післямовах Івана Федорова знаходимо близькі Артемію ідеї – про вдосконалення людини через потяг до знань, про поширення в народі слова Божого тощо. Контакти Артемія з покровителями Івана Федорова вже у Литві – Г. О. Ходкевичем та В.-К. Острозьким – багато в чому зумовили вихід друків у Заблудові та Острозі саме церковнослов'янською мовою. Тому хоча особисто ці діячі, мабуть таки, не зустрічалися, вплив Артемія на продукти діяльності Івана Федорова незаперечні.

Зовсім інша ситуація постає, коли простежуємо зв'язки Феодосія Косого. Прямі контакти він мав лише з Артемієм, про що вже було сказано вище. Після втечі ж в Литву цей зв'язок, схоже, розірвався – Феодосій зблизився з литовськими антитринітаріями, проти яких різко виступав Артемії. Стосунки ж з князем Курбським визначалися лише різким засудженням у працях Курбського ідей і діяльності Феодосія Косого та його послідовників [1, с.77]. Інакше і не могло бути – надто різним був світогляд холопа-втікача і вельможного князя. Стосовно ж Івана Федорова зв'язок постає взагалі дуже умовним – обоє мешкали в один і той же час в одному регіоні Східної Європи і знали про діяльність один одного. Щоправда, звинувачення Івана Федорова в Москві щодо єресей у книгах наводять на певні аналогії з учінням Косого про “разум духовний”, де

визначальним представлялося не мертве слово, а зміст. Ця ідея, яка в умовах XVI ст. неодноразово виникала у різних куточках тогочасної Європи, могла певним чином вплинути і на Івана Федорова. Однак, сам дякон церкви Миколая Гостунського, тобто представник церковної ієрархії, він навряд чи міг прийняти повністю ідеологію, яку сповідував Феодосій Косий.

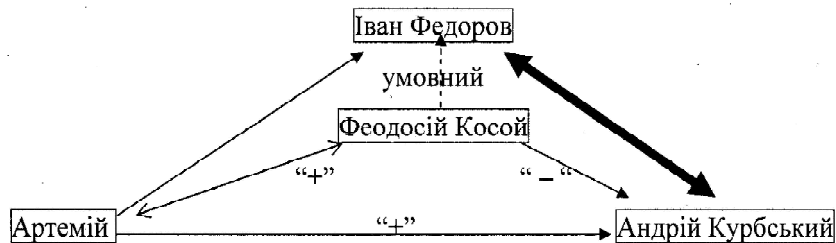
Князь Курбський як найпомітніша фігура серед московських емігрантів найбільше фокусує увагу, тож його зв'язки простежуються найбільш чітко. Вище вже говорилося про опосередкований ідеологічний вплив і контакти старця Артемія з князем Курбським. Вони обоє виступили в Литві гарячими прихильниками ортодоксального православ'я, церковнослов'янської мови і різкими противниками експансії католицизму та протестантства. Саме з протестанством пов'язав свою долю у Литві Феодосій Косой, проти якого Курбський виступив у своїх творах і рішуче засудив. Однозначно, князь Андрій Михайлович Курбський зі згаданих осіб мав найтісніші контакти з друкарем Іваном Федоровим. Як однодумець Сильвестра і учень Максима Грека (котрий закликав поширювати писемне слово усіма можливостями) князь підтримував ідею створення друкарні в Москві та вже тоді міг зустрітися з Іваном Федоровим. Коли ж розпочала діяльність царська московська друкарня під керівництвом самого Івана Федорова, Курбського в Москві вже не було – він саме в Лівонії готував вже свою втечу. Відомо, що після виїзду в Литву Іван Федоров і Петро Мстиславець вийшли на великого гетьмана Литовського Г. Ходкевича. Зрозуміло, що хтось мав представити московських друкарів гетьманові, і цей хтось мав, по-перше, знати самих друкарів і про їх діяльність в Москві, по-друге, бути особою, достатньою близькою до тогочасного військового керівництва Великого князівства Литовського. Обом цим вимогам ідеально відповідає А. Курбський, який знав Івана Федорова ще з часів сильвестрової друкарні, а також після переходу на литовський бік брав участь як воєначальник у військових діях проти Московської держави (так, взимку 1565 р. він з великим загоном брав участь в поході на Великі Луки поблизу Пскова). Не підлягають сумніву добрі відносини князя Курбського з Г. Ходкевичем. Тож з великою мірою ймовірності можна припустити, що саме Андрій Курбський представив Івана Федорова литовському гетьману як друкаря. Сам Курбський на той час не мав достатньої матеріальної можливості заснувати власну друкарню (навіть пізніше у Миляновичах він підтримував переписування книг; для організації скрипторію потрібно було менше коштів, ніж для закладення друкарні) [5].

Виникає питання: чому ж у післямові до львівського “Апостола” 1574 р. Іван Федоров не згадує про князя Курбського? Звернімо увагу, що в цій самій післямові з великою пошаною згадується Іван IV, підкреслюється його невинуватість у переслідуванні друкарів в Москві тощо [4, с. 65-67]. Мотивів для цього могло бути кілька: і певне бажання самого друкаря колись повернутися до Москви, і загальна повага тогочасних московських людей до нової царської влади, і певна

літературна традиція тощо. Але видається, що був тут і комерційний інтерес: будучи у Львові вже повноправним власником друкарні, Іван Федоров думав і про збут книг, в тому числі й на територію Московської держави. Згадка ж про князя-“зрадника” у книзі могла зробити її проникнення до Москви неможливим. Попри це, у львівський період контакти Івана Федорова з Курбським не були перервані. Близькими до Курбського особами, що впливає з його листування, були монах Мина – учень Іванові Федорову і пізніше перший керівник друкарні Львівського Ставропігійського братства – і Сенько (Семен) Сідляр – львівський міщанин, що позичив Івану Федорову 700 злотих на заснування друкарні [10, с. 234]. Український дослідник М. П. Ковальський зауважив у післямові до львівського “Апостола” ще один момент, що вказує на вплив Курбського. Коли Іван Федоров пише про відсутність матеріальної підтримки при заснуванні друкарні з боку можливих верств населення Львова, він зазначає: “не испросих умиленными глаголы, не умолих многослезным рыданием, не исходатайствовах никоеже милости іерейскими чинми” (аркуш 262-зв.). Ці слова майже співпадають із словами першого послання А. Курбського, яке той надіслав з Вольмару Іванові IV в 1564 р., тобто за десятиліття до федорівського львівського “Апостола”: “Не испросих умиленными глаголы, не умолих ты многослезным рыданием, не исходатайствовах от тебя никоея милости архиепископскими чинми” (“Русская историческая библиотека”, т. 31, СПб, 1914 стб.3) [4, с. 126].

На думку І.Огієнка, саме від Курбського князь Василь-Костянтин Острозький у 1574 р. взяв про Івана Федорова [10, с. 233]. Він же, на думку того ж автора, першим прищепив думку закласти в Острозі школу і друкарню [10, с. 231]. Князь Острозький тоді вже готував видання Біблії, шукаючи її списки по всьому світу. У 1573 р. за його дорученням литовський посол у Москві Михайло Богданович Гарабурда попросив і отримав від царя рукописний список т.зв. Геннадієвої Біблії 1499 р. [10, с. 83]. У Івана Федорова ж у Львові виникли матеріальні труднощі, оскільки друкарня не приносила очікуваних зисків [2, с.140–142]. Тому він досить легко прийняв пропозицію переїхати до Острога, де надрукував свій шедевр – Острозьку Біблію. Але подальший конфлікт з князем Острозьким, який вважав друкаря своїм підданим і досить грубо поводився з ним, змусив Івана Федорова повернутися бл.1582 р. до Львова і спробувати відновити власну друкарню (попередня була закладена в лихваря Ізраїля Якубовича ще 1579 р.). Про контакти з Курбським у той період нічого не відомо. Можливо, стомившись від примх вельмож Іван Федоров свідомо уникав з ними стосунків. З іншої сторони сам Курбський вже був тяжко хворий. Він помер у травні 1583 р., а 5 грудня того ж року помер і Іван Федоров.

Таким чином, якщо представити схему відносин між чільними представниками московської еміграції у Литву другої половини XVI ст. з Іваном Федоровим як чільною фігурою, її можна подати так:

Товста двостороння стрілка між Іваном Федоровим і Андрієм Курбським вказує на прямий і безпосередній взаємовплив цих постатей одна на одну. Проста стрілка між Артемієм і Іваном Федоровим демонструє опосередкований зв'язок цих двох діячів – через книги, спільних знайомих тощо. Стрілка одновекторна, оскільки простежується вплив Артемія на діяльність друкаря, а не навпаки. Нарешті пунктирна стрілка від Феодосія Косого до Івана Федорова показує дуже умовний і лише гіпотетичний зв'язок між цими двома посталями, що жили в один час в одній країні.

На схемі також показано стосунки між іншими трьома (крім Івана Федорова) діячами. Найтісніший двосторонній контакт тут простежується між Артемієм і Феодосієм Косим – це і особисті зустрічі, і близькість та взаємопроникнення їх вчень. Контакти ці в основному носили позитивний характер, тому позначені під знаком “+”. Під тим же знаком розвивалися контакти між Артемієм і Андрієм Курбським, але тут вектор односторонній, оскільки можна говорити про вплив Артемія на творчість і ідеологію Курбського, але зворотній вплив не простежується. Нарешті, вплив Феодосія Косого на Андрія Курбського позначений знаком “-“, оскільки діяльність цього проповідника змусила князя різко виступити проти нього у своїх працях.

Підсумовуючи сказане вище, можемо зробити кілька висновків. На середину XVI ст. у Московській державі відбувалися зміни, що викликали серйозні дискусії в релігійній, політичній та культурній сферах. Альтернативу правлячому осифлянському духовенству у межах Церкви складала нестяжателі і їх тогочасний лідер – старець Артемії. Він не був радикальним реформатором православ'я, що підтверджує литовський період його життя, коли Артемії займав у середовищі українсько-білоруського духовенства дуже ортодоксальні позиції. Однак навіть така позиція не задовольняла осифлян, які, пішовши на компроміс з царською владою під час Стоглавого собору 1551 р., зуміли звинуваченням в ересі усунути опонента. Вчення ж Феодосія Косого було скероване проти самої Православної Церкви, тому його розгром у Москві був закономірним. Однак, прибувши в Литву, Феодосій тут знайшов підтримку серед радикальних протестантів і зміг продовжити свою ідеологічну діяльність. Князь Андрій

Курбський спочатку був вірним сподвижником Івана IV, але згодом висунув альтернативу розвитку московської монархії – не цар-самодержець, а государ, що править у порозумінні і за сприяння “найближчих слуг” – свого роду станова монархія (щоправда, представив він ці погляди вже після втечі до Литви). Такий державний ідеал Курбський знайшов у новоствореній Речі Посполитій з її вольностями, де, як свідчать джерела, почувався досить вільно і комфортно. Іван Федоров не виступав активно з релігійних та політичних питань, але поява книгодрукування в Москві спричинила культурну революцію – відхід від традиційного монастирського книгописання, яке підтримувало тогочасне вище московське духовенство. Відчувши на собі тотальний характер самодержавства і в політичній, і релігійній та культурній сферах, друкар іде вже перевіреним шляхом – втікає до Литви. Тут він спочатку шукає покровителя, але згодом приходиться до ідеї створення власної друкарні, що й робить у Львові в 1572–1573 рр. Подальші труднощі Івана Федорова в основному носять економічний характер, однак на українських землях не помічається ідеологічний чи політичний тиск на друкаря. У суперечках з вельможами (Ходкевичем, Острозьким) друкар позиціонує себе як вільного творця, людину з власною гідністю і незалежну – важко представити таку позицію особистості у Московському царстві Івана IV. Доля таких людей, якби вони залишилися у Москві, виглядала б однозначно. Досить згадати, що навіть наступник Макарія митрополит Афанасій, ревний противник Артемія та Івана Федорова, відрікся від престолу, обурений режимом оприччини. Доля його наступника Філіпа (Количова), який будучи ще ігуменом Соловецького монастиря сприяв, можливо, втечі Артемія, склалася ще трагічніше – звинувачений в чаклунстві він був скинутий, засланий у монастир і задушений за особистим наказом царя. Після втечі князя Курбського московські полководці, що залишилися вірними царю (Рєпнін, Воротинський), невдовзі стали жертвами звірячої розправи з боку царя та його опричників. Активне відновлення друкарства в Москві, пов’язане з іменем Андроніка Невежі, почалося вже в 1580-х рр. – після смерті Івана IV і аж до XVIII ст. не поширювалося за межі самого міста Москви.

Тож землі Великого князівства Литовського – в основному українські та білоруські – стали для московських втікачів без перебільшення другою батьківщиною. Тут вони змогли розвинути свої таланти і залишити плоди своєї творчості у відносній безпеці, завдяки чому вони дійшли до наших часів. Артемії, князь Курбський і Іван Федоров залишили на цьому терені добрі спогади, про що свідчать згадки про них в книгах XVII ст. Привносячи щось із московського ґрунту, вони проникалися місцевим ідеями, які часто були привнесеними з Західної Європи. Москва втрачала альтернативні можливості розвитку своєї релігійної та політичної культури, натомість вони творчо переосмислювалися і використовувалися на українських, білоруських та литовських землях.

IVAN FEDOROV IN CONTEXT OF MOSCOW'S EMIGRATION TO LITHUANIA IN 2nd HALF OF 16 CENTURY

Hryhoriy SAVCHUK

Ukrainian Academy of Printing,
Department of Ukrainian Studies

The article describes the phenomenon of Moscow's emigration to Lithuania in 2nd half of 16 century through the prism of some persons like Ivan Fedorov. The author follows the internal relations among Moscow's emigrants which determined the influence of these representatives on the Ukrainian culture's development.

Key words: Lithuania, Moscow, heresy, book-printing.

Джерела та література

1. Антонов В.Ф. Книга для чтения по истории СРСР с древнейших времен до конца XVIII века [Текст]: Пособие для учащихся 7 кл. сред. шк. / В.Ф.Антонов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1988. – 240 с.
2. Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства [Текст] / Я. Запаско, О. Мацюк, В. Стасенко. – Львів: “Центр Європи”, 2000. – 221 с.
3. Історія СРСР. Том I: з найдавніших часів до кінця XVIII століття [Текст] / під ред. Б. Д. Грекова, С. В. Бахрушина, В. І. Лебедева. Видання друге. Переклад з російського видання 1948 р. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. – 726 с.
4. Ковальський М.П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.) [Текст]. Посібник для студентів / М.П.Ковальський / Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. Дніпропетровський ордену Трудового Червоного Прапора державний університет імені 300-річчя Возз'єднання України з Росією. – Дніпропетровськ, 1972. – 82 с.
5. Крालюк П. М. Культурно-просвітницька діяльність князя Андрія Курбського на Ковельщині: міф чи реальність [Текст] / П.М.Крालюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Ч. 1. – Луцьк, 2003. – С. 78-81.
6. Курбский А. М. История о великом князе Московском [Текст] / вступ. статья Н. М. Золотухиной / А. М. Курбский. – М., 2001. – 162 с.
7. Лихачев Д. С. Курбский и Грозный – были ли они писателями? [Текст] / Д. С. Лихачев // Русская литература. – 1972. – № 4. – С. 202-209.
8. Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах: Острозька академія. Літературно-перекладацький гурток князя Андрія Курбського в Миляновичах [Текст] / І. З. Мицько // Історія української культури. Т. 2. – К., 2001. – С. 531–549.
9. Никольский Н. М. История русской церкви [Текст] / Предисл. А. А. Круглова / Н. М. Никольский. – Минск: Беларусь, 1990. – 541 с.
10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія українського друкарства [Текст] / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 536 с.
11. Русская историческая библиотека [Текст]. Т.31. – СПб., 1914. – 698 с.
12. Скрынников Р. Г. Переписка Грозного и Курбского: Парадоксы Эдварда Кинана [Текст] / Р. Г. Скрынников. – Л., 1973. – 136 с.
13. Федоров Б. Князь Курбский. Первый царь Московский Иоанн IV Васильевич Грозный [Текст] / Б.Федоров. – М., 1995. – 591 с.